

Dat huus stoet up viere pylare

De betekenis van het kastelenbouwprogramma van Floris V

Geeske Bakker, Jan de Rode, Kees Verbogt

Meer nog dan bij andere bewaard gebleven middeleeuwse bouwwerken heeft de tijd sporen door kastelen getrokken. Niet alleen zijn verbouwingen, verval, restauraties in de loop van de eeuwen deze van oorsprong militaire gebouwen gaan bepalen, ze hebben daarbij over het algemeen zwaarder dan andere bouwwerken te lijden gehad onder oorlogsgeweld. Ook het Muiderslot, dat wordt beschouwd als het best bewaard gebleven middeleeuwse kasteel in Nederland, is nu nog slechts een herinnering aan de dwangburcht die Floris V, graaf van Holland en Zeeland (1254 – 1296), rond 1285 in Muiden liet bouwen. Aan het gebouw zelf is moeilijk af te lezen hoe het er oorspronkelijk heeft uitgezien. We zijn daarvoor aangewezen op reconstructie, tegenwoordig vaak digitale reconstructie. Om deze te ontwikkelen gebruiken we naast de bouwresten en bouwsporen aanvullende gegevens op grond

van resultaten van archeologisch, bouwhistorisch en (kunst) historisch onderzoek.¹ Dat leidt echter niet altijd tot een eenduidig beeld. Zo ontbraken bij de reconstructie van het Muiderslot (afb.1) gegevens over de ingangspartij en over de woonvertrekken. Was er toen al sprake van een toegangspoort en een zaal?

We zullen in het volgende echter niet op zoek gaan naar sporen die ons kunnen leiden naar antwoorden op deze vragen. We wagen ons hier aan een wellicht nog hachelijker onderneming dan het ontwikkelen van een digitale reconstructie van een middeleeuwse bouwvorm. We doen namelijk een poging sporen te vinden die ons kunnen leiden naar de betekenis die de middeleeuwse graaf Floris V aan zijn bouwwerken gegeven kan hebben.



Afb. 1. Het Muiderslot rond 1290, (reconstructie J. Kamphuis, H. L. Janssen en J.C. de Rode, 2010)

Het idee dat bouwwerken behalve door functionele eisen sterk bepaald kunnen zijn door de betekenis die opzettelijk door de bouwheer aan deze gebouwen is gegeven, heeft mede door het werk van Günter Bandmann² (1917 - 1975) tamelijk algemeen ingang gevonden. In *Ikonologie der Architektur* stelt Bandmann in 1951, dat een beschrijving van een religieus middeleeuws gebouw op grond van alleen morfologische eigenschappen en kunsthistorische stijlkenmerken niet voldoet, omdat dan een zeer belangrijk element onbesproken blijft: de betekenis. Hij doet daarom een voorstel voor een iconologische benadering van gebouwen, waarin de volgende vraag centraal staat: "Was hat den Menschen damals diese oder jene Form bedeutet und welche Folgen sind für das Kunstwerk damit verbunden?"³ Om in onze zoektocht naar betekenisverlening door Floris V enige vaste grond onder de voeten te krijgen, baseren we ons op deze theorie van Bandmann. We zullen ook zijn methode volgen om de betekenis te beschrijven, namelijk aan de hand van vier verschillende betekenis categorieën: de historische, de allegorische, de symbolische en de esthetische. Deze methode is vooral toegepast om de betekenis van religieuze middeleeuwse bouwwerken te benoemen,⁴ maar wij veronderstellen dat zijn benadering ook toepasbaar zal zijn op de profane bouwwerken van Floris V.

Dát er in de middeleeuwen betekenis werd toegekend aan kastelen en dat ook Floris V dit deed, nemen we hierbij op gezag van anderen als vooronderstelling aan. Zo stelt McNeill: "If the Middle Ages were anything, they were a time in our past when the men who controlled so much of the land, also controlled so much of government and society directly. Nothing symbolises this lordship better than the castles which they built, not only to live in, but also to control their estates and their country".⁵ Zowel Janssen als De Graaf betreft deze betekenisverlening op het kastelenbouwprogramma van Floris V. Janssen noemt het denkbaar dat Floris voor het vierhoekige kasteel koos als symbool van de vorstelijke macht die hij nastreefde.⁶ De Graaf beschouwt: "De kastelen van Floris V als instrumenten van zijn machtspolitiek".⁷

We zullen niet het hele bouwprogramma van Floris V in onze beschouwing betrekken, maar beperken ons tot zijn Westfriese kastelenbouwprogramma. Dit bestaat uit vijf kastelen langs de Westfriese Omringdijk: een kasteel bij Wijdenes, een kasteel te Medemblik, de Nuwendoorn bij het tegenwoordige Krabbedijke en de Middelburg en de Nieuwburg bij Alkmaar. We beschouwen daarbij het Muiderslot als voorpost en daarmee als een onderdeel van dit programma. De verschillende feodale kastelen die Floris V door leenmannen liet bouwen of versterken laten we vanwege de mogelijke inbreng van de leenmannen buiten beschouwing. Behalve kastelen bouwde Floris een zaal in het Binnenhof, zijn residentie in Den Haag. Deze zaal, nu de Ridderzaal genoemd, komt hier slechts zijdelings aan de orde. Niet dat deze in het kader van een onderzoek naar betekenisverlening niet interessant zou zijn - integendeel - maar omdat deze werd gebouwd als representatieve zaal en dus een heel ander doel had dan het kastelenbouwprogramma dat we hier aan een onderzoek naar mogelijke betekenissen onderwerpen. De Ridderzaal verdient afzonderlijke aandacht.

We benaderen daarbij het Westfriese kastelenbouwprogramma niet alleen op het niveau van de burchten zelf, maar ook op dat van de totale militaire structuur die Floris liet ontstaan. Niet alleen de kastelen weerspiegelden namelijk het gedachtegoed van de adel, maar ook: "How they planned their castles tells us of how they organised their life, and therefore the lives of many people who depended on them".⁸

Bandmann legt in zijn betekenisverlening de nadruk op de allegorische betekenis. Hij hecht daardoor sterk aan literaire bronnen: "Die literarischen Quellen können die allegorische Bezüge mitteilen, über Kopieabsichten und vor allem über den Bauhern aussagen".⁹ Ook Mc Neill wijst in dit kader op het belang van literaire bronnen: "The best mediaeval descriptions of castles are to be found in the work of fiction".¹⁰ Deze bronnen bleken in ons geval ruim voorhanden.¹¹ Naast literaire bronnen acht Bandmann mogelijke ontleningen, situering van gebouw(en) en de historische achtergrond van belang.¹² Ook deze bleken beschikbaar.

We beginnen onze beschouwing met de historische betekenis categorie. Het ligt namelijk voor de hand bij deze categorie het meest uitvoerig in te gaan op de historische achtergrond. We kunnen dan bij de volgende categorieën, de allegorische, de symbolische en de esthetische, waar nodig naar deze achtergrond verwijzen. Door de verschillende betekenis categorieën achtereenvolgens te behandelen, wekken we de indruk



Afb. 2. Floris V (1254 tot 1296) (Collectie Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen)

dat we de categorieën opvatten als duidelijk van elkaar te onderscheiden. Dit is echter niet het geval. Het zal blijken dat de categorieën niet steeds echt los van elkaar gezien kunnen worden. Toch hebben we vanwege de overzichtelijkheid gemeend deze structuur te moeten aanhouden.

Voor we ons op het dunne ijs wagen en beginnen aan onze zoektocht naar de betekenisverlening van Floris V aan zijn Westfriese kastelenbouwprogramma, houden we echter nog even wat meer vaste grond onder de voeten door in te gaan op het kastelenbouwprogramma zelf.

De kastelen langs de Westfriese Omringdijk met het Muiderslot als voorpost

Het kastelenbouwprogramma van Floris V in West-Friesland kwam tot stand tussen 1282 en ongeveer 1290 en was bedoeld om de West-Friezen stevig in de greep te houden. In 1272 had Floris een eerste poging gedaan om de erfvijanden van zijn geslacht, de West-Friezen, te onderwerpen. De toen 18-jarige graaf was met een leger vanuit de Torenburg bij Alkmaar over een bestaande dijk het drassige Westfriese gebied binnen getrokken, maar was al vlak buiten de burcht met zijn soldaten in de modder vastgelopen. Hij probeerde in allerijl de dijk te verstevigen en liet de dijkwerkers door boogschutters en landsknechten bewaken, maar die konden niet voorkomen dat ze door de Friezen werden bestookt, waardoor Floris zich moest terugtrekken.

Op 18 mei 1282, ruim tien jaar na zijn eerste mislukte expeditie, waagde hij een nieuwe poging, deze keer goed voorbereid. Vanuit Nuwewic, het huidige Beverwijk, voer hij via het IJ en de Zuiderzee naar Wijdenes, waar hij West-Friesland binnenviel en de West-Friezen een zware nederlaag wist toe te brengen. Vlak daarna ontstond in het Westfriese gebied bij Wijdenes zijn eerste dwangburcht. Het lijkt erop dat Floris aanvankelijk heeft gedacht dat één burcht genoeg zou zijn om de Friezen in bedwang te houden. De geschiedschrijver van de Hollandse graven, Melis Stoke, (circa 1235 – circa 1305)¹³ dicht namelijk in het begin van de veertiende eeuw:

*De grave dede maken enen casteel
Te Widenisse, daer hi gheheel
Tlant van Vrieslant mede dwinghen soude.*¹⁴

Er braken echter steeds opnieuw opstandjes uit. Het lukte Floris pas deze neer te slaan toen twee stormvloedden in de winter van 1287/1288 hem te hulp kwamen. Floris maakte van de watersnoodramp in het Westfriese land gebruik en gaf aan zijn baljuw in Kennemerland, Dirk van Brederode (1250 – 1318), opdracht met zijn soldaten per schip het ondergelopen gebied binnen te trekken. De baljuw haalde een gemakkelijke overwinning en in 1289 ondertekenden de Friezen het verdrag waarmee ze zich onderwierpen aan de Hollandse graaf. Met dank aan de watersnoodramp noemde Floris zich voortaan graaf van Holland, Zeeland én Friesland! Stoke zou hierover dichten:

*Nu sijn de Vriesen so verre comen,
Dat si mosten an haren danc
Singhen een nyewen sanc,
Dat si met herten niet begheren:
Si mosten hulden ende sweren
Den grave, ende onderdanich wesen.*¹⁵

Om de Friezen nu wél onder de duim te houden, liet Floris V meteen na deze tweede overwinning langs de Westfriese kust in snel tempo nog vier dwangburchten bouwen: een kasteel in Medemblik, de Nuwendoorn bij Warmenhuizen, de Nieuwburg en de Middelburg bij Alkmaar, vlak bij de al bestaande Torenburg, rond 1250 gebouwd of verbouwd door zijn vader Willem II (1228 – 1256).¹⁶ De bouw van deze kastelen wordt algemeen als een samenhangende bouwcampagne gezien, vergde slechts enkele jaren en de grootschaligheid van deze onderneming was uniek in de Noordelijke Nederlanden.¹⁷ Daarbij wijst De Graaf¹⁸ op de symmetrie in de situering van de kastelen. Deze symmetrie getuigt volgens De Graaf van een uitstekend ruimtelijk inzicht van Floris V en een gedegen kennis van de geografie van het gebied, noodzakelijk voor de bouw van een reeks goed verdedigbare burchten. Hij stelt deze symmetrie voor als een diagonaal patroon. Een vierhoekige vorm met de kastelen op de hoekpunten. Hoogwoud, waar de vader van Floris V aanvankelijk lag begraven, ligt min of meer in het centrum.

Wij volgen de gangbare opvatting met betrekking tot de samenhang tussen de Westfriese kastelen. We zien deze net als de Graaf als een ruimtelijke figuur. Daarbij beschouwen we zowel de verbindende Omringdijk als het Muiderslot als onderdeel van de militaire structuur. Voor we ingaan op het kasteeltype dat Floris liet bouwen, lichten we toe waarom we zowel de Omringdijk als het Muiderslot als onderdeel beschouwen van de militaire structuur

De - grotendeels nog bestaande - Omringdijk, die de kastelen over land met elkaar verbond, was oorspronkelijk een samenstel van waterkeringen, dijken en dijkjes die al vanaf de tijd van de vader van Floris V, Willem II, tot één dijk van 126 kilometer lengte werd samengevoegd.¹⁹ In de eerste plaats werd de dijk aangelegd om het water buiten de deur te houden, maar de dijk diende al onder Willem II ook militaire belangen. Zo had Willem II in 1256 ter wille van een veldtocht tegen de West-Friezen (die hem het leven zou kosten, maar daarover later meer) al een deel van de Omringdijk aangelegd dat als waterkering geen enkele zin had, maar was bedoeld om gemakkelijk te paard van Alkmaar naar zijn burcht de Torenburg en richting West-Friesland te kunnen gaan. Vooral voor ruiters was het waterrijke Westfriese gebied vaak onbegaanbaar, maar op de hoog gelegen dijk hadden ze geen problemen. Dit deel van de Omringdijk, nu de Munikkenweg, is al eerder genoemd. Floris V probeerde namelijk over deze dijk het Westfriese gebied binnen te dringen bij zijn eerste mislukte aanval op het gebied in 1272, waarbij hij - tevergeefs - aan een versteviging van deze dijk werkte.



Afb. 3. De Westfriese Omringdijk met de Westfriese kastelen (J.C. de Rode)

*Ende quamer mede sonder sparen
Tote Alcmare ghevaren
Ende dede dammen ende diken.*²⁰

Het is bekend dat niet alleen Willem II, maar ook zijn zoon Floris een dijk liet aanleggen die in de eerste plaats militair was bedoeld. Melis Stoke is namelijk expliciet over het doel van de dijk waarmee Floris zijn kasteel Nuwendoorn verbond met Alkmaar.

*Hi dede oec maken daer ghehende
Enen dijc met haesten groet,
Datmen mochte in alre noot
Vander burch gaen harentare
Van Vronen al tot Alcmare.*²¹

Het herstel van de Omringdijk na de watersnoodrampen van 1287/1288 zal samen gevallen zijn met de bouw van vier van de burchten in West-Friesland. Door de kastelen langs de dijken te bouwen, ontwikkelde Floris een samenhangend verdedigingswerk dat het gehele opstandige gebied omgaf. De onderlinge afstand tussen de burchten was tussen de 12,5 en de 30 kilometer. In galop kon een ridder binnen een uur van het ene kasteel naar het andere rijden. Voor het voetvolk was ook de langste afstand tussen Alkmaar en Wijdenes nog net in één dagmars te overbruggen.

Behalve de Omringdijk zien we ook het Muiderslot als onderdeel van de militaire structuur.²² Deze vierhoekige water-

burcht werd rond 1285 door Floris gebouwd, naar algemeen wordt aangenomen om zijn macht te vestigen in het Sticht, een gebied dat van oudsher toebehoorde aan de bisschop van Utrecht en dat Floris rond 1280 in handen had weten te krijgen. Wij denken echter dat het mes met de bouw van het Muiderslot aan twee kanten sneed. Het slot lag namelijk ook zeer strategisch ten opzichte van het opstandige Westfriese gebied. Bij zijn expeditie tegen de West-Friezen in 1282 had Floris zijn troepen nog samengetrokken bij het huidige Beverwijk en was hij vanaf Muiden over de Zuiderzee naar Wijdenes gevaren. Na de bouw van het Muiderslot was deze lange route niet meer nodig. Floris beschikte hiermee over een uitvalsbasis in voor hem onbetwist gebied, een essentiële voorpost van Wijdenes en zijn latere Westfriese kastelen.

Het vierhoekige kasteeltype van Floris V

We weten niet hoe het eerste Westfriese kasteel van Floris V bij Wijdenes eruit heeft gezien. Ook niet waar het precies lag. Misschien buitendijks in het Markermeer, in een gebied dat in 1434 na een zware overstroming aan de zee is prijs gegeven. De kastelen die Floris na zijn tweede overwinning in de winter van 1287/1288 in West-Friesland liet bouwen, en ook het Muiderslot (rond 1285),²³ waren voor die tijd enorm grote, bakstenen, omgrachte gebouwen. Deze kastelen hadden, met uitzondering van de Middelburg, een vierhoekig grondplan, een kasteeltype dat tot de tijd van Floris V in Nederland niet of nauwelijks voorkwam en dat na de tijd van Floris V hier



Afb. 4. Het tegenwoordige kasteel Medemblik (foto J.C. de Rode)

het overheersende kasteeltype zou worden. Het Muiderslot en het kasteel te Medemblik vertoonden de zuiverste vorm van dit vierhoekige kasteel.

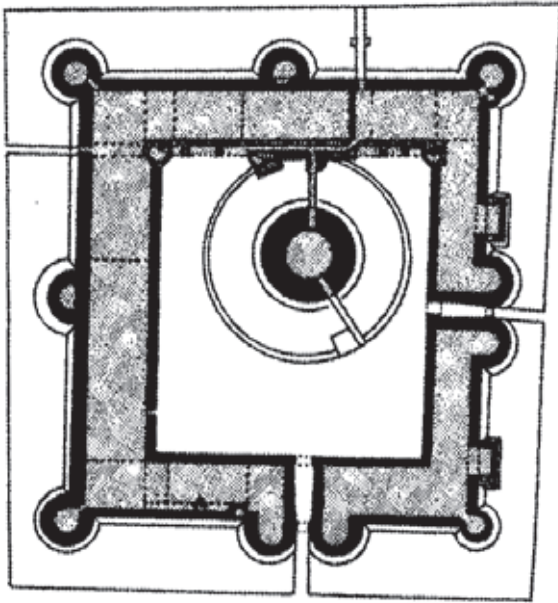
Beide hadden vier vrijwel gelijkwaardige hoektorens die in de muren waren opgenomen en een poorttoren. De Nuwendoren bij het tegenwoordige Warmenhuizen en de Middelburg en de Nieuwburg bij Alkmaar bezaten een overheersende hoektoren.²⁴ De vierhoekige burchten van Floris V waren in de eerste bouwfase in feite ommuurde kampementen.²⁵ Essentieel was de open binnenruimte waar in tijden van oorlog een groot aantal manschappen in tenten gelegerd kon worden. Eerst werd de defensieve functie op orde gebracht, daarna werden woonfuncties ingepast zoals een zaal en een voorzaal. Deze waren niet bestemd voor graaf Floris zelf, hij had zijn residentie in Den Haag, maar voor de baljuws, die voor hem het omringende gebied beschermden en bestuurden.

Zoals al is opgemerkt, zullen we ons - op grond van de betekenis categorieën van Bandmann - verder bezig houden met de mogelijke betekenisverlening door Floris V aan zowel het type kasteel als aan het totaalconcept van de militaire structuur. We beginnen met de historische betekenis,²⁶ waarna de allegorische, de symbolische en de esthetische betekenis zullen volgen.

De historische betekenis van het vierhoekige kasteeltype

Bandmann bedoelt met de historische betekenis het gebruik van bouwschema's, -vormen en -delen die op grond van aan de historie ontleende architectuurmotieven door een bouwheer in een concept worden toegepast. Hoe groot de afstand in plaats en tijd is, maakt eigenlijk niet uit. Door bijvoorbeeld elementen te citeren van klassieke of Karolingische bouwvormen kan de opdrachtgever zichzelf in de traditie van de Romeinse keizers dan wel Karel de Grote plaatsen. De historische betekenis wordt dus bepaald door herkomst en ontleening. Met wie verhield de bouwheer zich? Met wie wilde hij vergeleken worden?

Het vierhoekige kasteeltype komt in West-Europa rond 1200 tot ontwikkeling. Het eerste kasteel van dit type is hier het Louvre in Parijs, vanaf 1190 door koning Philippe II Auguste (1165 tot 1223) gebouwd als zijn residentie. Het is een vierhoekig kasteelpaleis, met een donjon, een versterkte woontoren, enigszins excentrisch op het binnenterrein. De ingangspartij van het kasteel wordt geflankeerd door twee torens en de ringmuur is halverwege de hoektorens steeds met een halfronde toren versterkt.²⁷



Afb. 5. Het Louvre, plattegrond (uit: T. McNeill, 1992, 110)

Andere voorbeelden van kastelen van dit type zijn Yèvre le Chatel, rond 1200 gebouwd tussen Parijs en Orleans, zonder donjon en Montlhéry uit het begin van de 13de eeuw, met een donjon in vooruitgeschoven strategische positie. Kasteel Dourdan (afb. 4), dat Philippe II Auguste tegen het einde van zijn regeringsperiode, rond 1220, eveneens ten zuidwesten van Parijs liet bouwen is nog vrijwel intact. Het is een vierhoekig kasteel, met drie ronde hoektorens en een vrijstaande donjon op de vierde hoek. Om het geheel ligt een gracht en de donjon is met een ophaalbrug verbonden met het binnenterrein. Voor de eerste helft van de 13de eeuw worden het Louvre en Dourdan als archetypisch beschouwd.²⁸

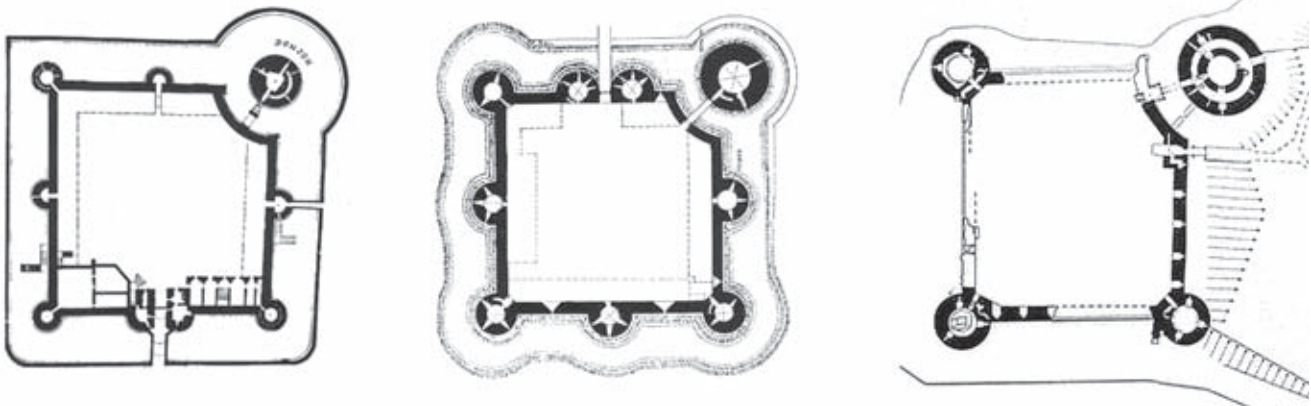
Deze koninklijke kastelen vonden navolging in vele kastelen in de periferie van het Île-de-France, die werden gebouwd voor en door de medestanders van Philippe II Auguste. Van de 23 kastelen die daar in het begin van de 13de eeuw werden gebouwd, hadden er zestien een vierhoekige plattegrond met

ronde hoektorens. Een directe imitatie van Dourdan is Nesles-en-Tardenois van 1226, gebouwd kort na de dood van Philippe II Auguste door de zeer machtige graaf Robert III de Dreux, één van de naaste strijdmakkers van Philippe in de slag van Bouvines (1214). Deze werd uitgevochten tussen de Franse koning en een alliantie van Koning Jan I van Engeland met Ferrand van Portugal, keizer Otto IV van het Heilige Roomse Rijk, de graaf van Vlaanderen en Hendrik I, hertog van Brabant. De Engelse Koning Jan I had deze alliantie op de been gebracht om de expansie van het Franse koningshuis ten koste van zijn leenbezittingen op het Franse grondgebied een halt toe te roepen. De overgrootvader van Floris V, graaf Willem I, vocht mee in het gevolg van Otto IV en leed met de alliantie, ondanks de enorme overmacht, een grote nederlaag. Tijdens deze slag kan deze overgrootvader van Floris V kennis hebben gemaakt met het toen nieuwe vierhoekige kasteeltype, dat niet alleen een vorstelijke uitstraling had, maar die uitstraling ook militair gezien waarmaakte.

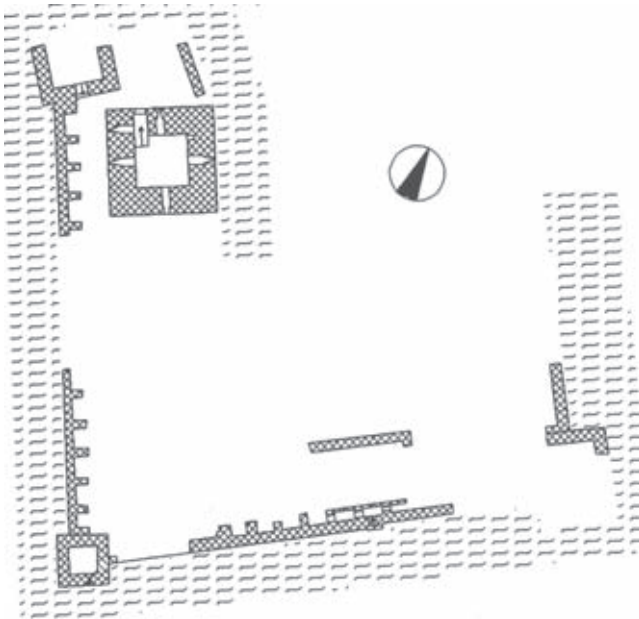
Buiten het grondgebied van de Franse koning vond het type in het midden van de dertiende eeuw toepassing in het zuidwesten van het tegenwoordige Zwitserland, waar de zeer expansieve graaf Pierre II van Savoye, de kastelen Yverdon, Romont en Estavayer bouwde. De grondvormen ervan zijn vrijwel identiek aan Dourdan: een vrijstaande donjon verbonden met een vierhoekige burcht met ronde hoektorens.²⁹

In de tweede helft van de dertiende eeuw zou het type zich verder over Europa verspreiden. Soms is zelfs aanwijsbaar dat bouwheren de bouwmeesters van elkaar overnamen. Zo liet de Engelse koning Edward I (1239 – 1307) vanaf 1277 het vierhoekige kasteel Flint in Wales bouwen onder leiding van James St. George, die ook voor zijn oom, Pierre II van Savoye,³⁰ dergelijke kastelen had gebouwd.

De overgrootvader van Floris V, graaf Willem I, zal dus het kasteeltype al hebben gekend. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat hij in 1214, na de slag bij Bovines, in een vierhoekig kasteel gevangen is gezet. Wellicht introduceerde zijn kleinzoon, Willem II en de vader van Floris V, het kasteeltype in Nederland. Het gaat dan om de Torenburg bij Alkmaar. Dit kasteel wordt vermeld in de Kroniek van Beka.³¹ Willem II



Afb.6. Vergelijking van de plattegronden van (v.l.n.r.) Dourdan, Nesles-en-Tardenois (uit: Châtelain, 1981, 68-69 en Flint uit: D.J. Cathcart King, 1988, 114)



Afb. 7. Huis te Riviere, Schiedam, uit: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga, en B Olde Meierink (red.), 1996.59

heeft dit waarschijnlijk niet gebouwd, maar zou het in 1255 tot een vierhoekig kasteel hebben v erbouwd.

Het eerste kasteel in Nederland waarvan vermoed wordt dat het een vierhoekig grondplan had, is Huis te Riviere in Schiedam, gebouwd door Aleid van Avesnes, de zus van Willem II en dus een tante van Floris V.³² Dit kasteel zal tussen 1268 en 1275 zijn gebouwd. De opvatting dat hier sprake was van een vierhoekig kasteel is echter niet onomstreden.³³ Er zijn van dit kasteel namelijk tot op heden slechts delen blootgelegd, waardoor de precieze plattegrond niet zeker is. De vierhoekige donjon in de noord-westhoek k an verbonden zijn geweest met de rest van het gebouw. Echter, waarschijnlijk had de toren een eigen gracht, wat ook kan betekenen dat de woontoren geheel los stond. Aleid groeide op in de grafelijke familie en zal net als haar oudere broer al in haar jeugd bekend zijn geweest met het vierhoekige kasteeltype. Zij zal echter ook zelf het kasteeltype in Frankrijk hebben gezien. Ze werd namelijk door broer Willem uitgehuwelijkt aan Jan van Avesnes, graaf van Henegouwen, met wie ze in 1246 trouwde waarop ze naar zijn residentie in Valenciennes vertrok. Hierdoor zou ze geruime tijd in de hoogste Franse kringen verkeren, waar het kasteeltype toen al veel voorkwam.

Voor we ons verder buigen over de vraag aan wie Floris V het kasteeltype ontleend zal hebben, gaan we in op de grafelijke familie, de moord op de vader van Floris V, Roomskoning Willem II, op de belangrijke rol die Aleid van Avesnes in het leven van Floris speelde en op de leermeester van Floris V, Jacob van Maerlant.

Door haar huwelijk met Jan van Avesnes in 1246 werd Aleid van Holland (rond 1230 – 1284) gravin van Henegouwen, waarna ze Aleid van Avesnes wordt genoemd. Een jaar later

zou haar dan 19-jarige broer, Willem II, door de keurvorsten van het Heilige Roomse Rijk tot Roomskoning worden gekozen.³⁴ Dit gebeurde in een voor het Heilige Roomse Rijk - waartoe het graafschap Holland hoorde - wanordelijke tijd. De voorganger van Willem II, Frederik II van Hohenstaufen (1212 – 1250), was ook koning van Sicilië en had in de praktijk het Heilige Roomse Rijk aan zijn zoon Hendrik (1222 – 1242) overgelaten. Hendrik stond aan de belangrijkste leenmannen een grote zelfstandigheid toe, die ze bij de dood van Frederik II niet bereid waren op te geven. Ze steunden dan ook de kandidatuur van Hendrik en weigerden de verkiezing van Willem II te erkennen. De jonge Willem, graaf van Holland en Zeeland, afkomstig uit een marginaal gebied, had het dus aanvankelijk moeilijk. Toch wist hij binnen tien jaar - en na de dood van Hendrik - vrijwel alle vorsten van het Heilige Roomse Rijk achter zich te krijgen. In het voorjaar van 1257 zou Willem in Rome dan ook door de paus tot keizer zijn gekroond, als hij niet in de winter daarvoor tijdens de al genoemde veldtocht tegen de West-Friezen was gedood. E en van zijn voorouders, graaf Floris III had al in 1165 de zeggenschap over dit waterrijke gebied gekregen door toedoen van een vroegere keizer van het Heilige Roomse Rijk, Frederik Barbarossa (1122 – 1190), maar de Friezen weigerden al generaties lang deze heerschappij te erkennen. Willem II wilde hen onderwerpen alvorens naar Rome te gaan om zich tot keizer te laten kronen. Bij strenge vorst trok hij daarom in 1256 met een leger het opstandige gebied binnen. Terwijl hij ver voor zijn troepen uit in de richting van Hoogwoud galoppeerde, zakte hij echter in volle wapenuitrusting met paard en al door het ijs. Een paar West-Friezen zagen in de geharnaste Hollandse ridder een gemakkelijke prooi en sloegen hem dood. Toen ze erachter kwamen met wie ze te maken hadden, moeten ze diep geschokt zijn geweest. Voor een Hollandse ridder kenden ze geen genade, maar voor een koningsmoord zouden ze toch echt wel terug zijn geschrokken. Ze begroeven hem dan ook in het diepste geheim bij een boerderij in Hoogwoud. Het Hollandse leger trok zich hierop terug. Niet alleen het graafschap, maar het hele Heilige Roomse Rijk in ontredde achterlatend. Op dat moment was de enige zoon van Willem II, Floris V, bijna anderhalf jaar oud. Het koningschap van het Heilige Roomse Rijk was niet erfelijk en na de dood van Willem II zouden twee opvolgers worden gekozen die er niet in slaagden hun macht te vestigen. Van een overkoepelende macht zou er in het Heilige Roomse Rijk pas weer zo langzamerhand sprake zijn vanaf het aantreden van Rudolf I van Habsburg in 1273.

Floris V erfde dus niet het Roomskoningschap maar wel het graafschap Holland. Hier werd zijn oom Floris regent. Deze kwam echter al in 1258 tijdens een steekspel in Antwerpen om het leven, waarna zijn tante Aleid regentes werd. Haar man, Jan van Avesnes, was vlak voor haar broer gestorven en na tien huwelijksjaren keerde ze vanuit het grafelijke kasteel in Valenciennes met zes zoontjes en een dochtertje naar het graafschap Holland terug. Ze was toen nog in de twintig, ruilde het kasteel in Valenciennes in voor een hofstede op het Zeeuwse Voorne en in plaats van de machtige gravin van

Henegouwen en zuster van de toekomstige keizer van het Heilige Roomse Rijk werd ze de omstreden regentes in het graafschap Holland voor haar vier jaar oude neefje. Vanaf het begin van haar regentschap was het namelijk duidelijk dat de Hollandse edelen niet door een vrouw geregeerd wensten te worden. Steun van haar leenheer, de Roomskoning, had ze niet te verwachten. Deze oefende immers in die tijd geen feitelijk gezag uit en liet de plaatselijke edelen hun geschillen zelf uitvechten. Aanvankelijk hield ze toch manmoedig stand, maar in 1263 werd zij gewapenderhand gedwongen afstand te doen van het regentschap. Wel bleef ze verantwoordelijk voor de opvoeding van Floris V, die op Voorne in het grote gezin van Aleid werd opgenomen. In 1266, toen Floris 12 jaar oud werd en formeel graaf van Holland en Zeeland, wist ze echter als zijn belangrijkste raadgever haar positie weer aanzienlijk te versterken. Ze kwam daarmee kennelijk ook in de positie een meer passend onderkomen voor zich zelf te laten bouwen, het al genoemde Huis te Riviere in Schiedam. In 1268 was Aleid namelijk met Floris in Brugge. Een oorkonde die daar is opgesteld maakt duidelijk dat de 14-jarige Floris zijn tante bij de bouw ondersteunde. De naam van het kasteel van Aleid doet denken aan de ridderroman *Torec*. De hoofdpersoon, de jonge prins Torec, gaat in deze roman uiteindelijk regeren over zijn rechtmatig erfdeel: 't lant vander Baser rivire'.³⁵ Aleid en Floris zullen deze ridderroman ongetwijfeld hebben gekend. Deze werd namelijk rond 1260 op Voorne geschreven door Jacob van Maerlant, volgens Van Oostrom de onderwijzer van Floris en de kinderen van Aleid.



Afb. 8. Schrijver, miniatuur uit *Spiegel Historiael* van Jacob Van Maerlant, Koninklijke Bibliotheek, KA 20, fol. 3V

Jacob van Maerlant, die zou uitgroeien tot één van de meest vooraanstaande schrijvers van zijn tijd, vertrok waarschijnlijk vrij snel na zijn studietijd in Brugge naar Voorne.³⁶ Het lijkt erop dat hij vooral speciaal voor de opvoeding van de jonge graaf de vijf vroegste werken schreef die van hem bewaard zijn gebleven. Het eerste werk, *Alexanders Geesten*, schreef hij in opdracht van Aleid van Avesnes rond 1260, toen Floris zes jaar oud was. Deze zogenoemde klassieke ridderroman gaat over Alexander de Grote. Zijn vader, Philippus, was de belangrijkste vorst in Griekenland. Nadat hij was vermoord, kwamen de Grieken in opstand, maar na een onverwachte inval van de nog jonge Alexander moesten ze zich weer onderwerpen. Hierna ondernam Alexander zijn beroemde veldtochten. Het motief van de wraak is door Van Maerlant zwaar aangezet. Van Maerlant verwoordt de missie van Alexander - en wellicht ook die van zijn leerling Floris - als volgt:

*Die vader sprac: 'In wille nemmeer
Drouven nu om mijn seer;
Die doot en mach mi niet vervaren,
Ic laete een kint na mi te waren
Dat sal wreken mine smerte'.³⁷*

Ook in de tweede klassieke ridderroman, *De Historie van Troyen* en in de twee Arthurromans, *De Historie van den Gralle* en *Torec* staat het herstel van het koningschap centraal. Het gaat dan steeds om een soevereine, macht waarop een jonge held op grond van zijn geboorte recht kan doen gelden. Het laatste overgeleverde werk dat Van Maerlant op Voorne schreef, *Heimelijkheid der heimelikheden*, stamt uit 1266 toen de twaalfjarige Floris formeel graaf van Holland en Zeeland werd. Het is een vorstenspiegel waarin de eigenschappen en deugden van een vorst uit de doeken worden gedaan. Dit zijn wijsheid, rechtvaardigheid, geduld en kracht.

We keren nu terug naar de historische betekenis van het vierhoekige kasteel, het type dat Floris V voor zijn dwangburchten koos. Hij koos dus rond 1285 voor het vierhoekige kasteel. Net als zijn tijdgenoten zal Floris zich bewust zijn geweest van de reputatie van de Franse vorst die het type ontwikkelde. Philippe Auguste was een telg uit het huis Capet die de soevereine erfelijke macht van zijn koninkrijk - mede door de bouw van de vierhoekige kastelen - veilig stelde en aanzienlijk uitbreidde. Op grond van deze herkomst van het kasteeltype kunnen we concluderen dat Floris een relatie legde met de erfelijke vorstelijke macht. Kennelijk was Floris er niet op uit het gekozen Roomskoningschap voor zijn geslacht te herstellen. Dat zou overigens een onmogelijke opgave zijn geweest. In 1273, toen er een nieuwe Roomskoning werd gekozen, was de positie van de destijds negentienjarige Floris, na zijn nederlaag tegen de West-Friezen in 1272, zeer zwak. Hij had zijn handen vol aan het vestigen van zijn macht in zijn eigen graafschap. Bovendien zou de nieuwe Roomskoning, Rudolf van Habsburg, zich ontwikkelen tot een machtig vorst die het machtscentrum van het Heilige Roomse Rijk blijvend in het oosten van het rijk zou vestigen. Deze verwij-

zing door Floris naar erfelijke macht ligt in de lijn van zijn opvoeding. Zijn leermeester Van Maerlant benadrukte in de werken die hij voor de kleine Floris schreef, steeds het belang ervan. Kennelijk zag Van Maerlant - en dus ook de opdrachtgeefster tante Aleid - weinig in een gekozen machtspositie die gemakkelijk voor een geslacht verloren kon gaan. De opvoeding van tante Aleid lijkt hier zijn vruchten te hebben afgevoerd.

Toen Floris zijn vierhoekige kastelen in onze streken ging bouwen, was het kasteeltype in het tegenwoordige Frankrijk, Zwitserland en Engeland - anders dan in onze streken - al tamelijk ruim verspreid. Floris verhiel zich dus met de bouw van zijn kasteeltype niet met binnenlandse tijdgenoten. Hij mat zich met Europese heersers die zich het kasteeltype konden veroorloven dat zeer geschikt was gebleken om als machtsmiddel in te zetten. Ook gezien de relatie met de tijdgenoten zien we in de keuze van het kasteeltype een streven naar macht die uitstijgt boven die van een regionale machthebber.

Omdat Floris een kasteeltype koos dat in zijn tijd en in zijn kringen al vrij algemeen gold als een kasteel met vorstelijke allure, hoeft er van een directe ontlening geen sprake te zijn. Maar: laten we er eens van uit gaan dat Aleid van Avesnes wél in Schiedam het eerste kasteel met een vierhoekig grondplan in onze streken bouwde. Zoals al aan de orde is geweest, zijn de fundamenten van dit kasteel slechts gedeeltelijk bloot gelegd, waardoor dit nog niet echt vast gesteld kan worden. Aleid begon met de bouw van haar kasteel niet lang nadat de twaalfjarige Floris in 1266 formeel graaf van Holland was geworden. Aleid was in deze tijd zijn belangrijkste raadgeefster. De positie van de erg jonge graaf was echter nog zeer wankel. Dit gold overigens ook voor de positie van haar oudste zoon Jan. Hij was weliswaar een aantal jaren ouder dan Floris en dus in die tijd al lang volwassen, maar in Henegouwen was nog steeds de schoonmoeder van Aleid, Margaretha van Constantinopel, aan de macht. Jan zou zijn grootmoeder pas in 1280 opvolgen. In 1268 zal het voor Aleid dus erg belangrijk zijn geweest de aanspraken op de macht van haar neef en haar kinderen te benadrukken. Een verhuizing van de hoeve op Voorne naar een meer prestigieus onderkomen in Schiedam past heel goed in dit streven. En waarom dan niet meteen een kasteel met vorstelijke allure? Een vierhoekig kasteel, een gravin van Henegouwen, de zuster van een Roomskoning én de moeder en de tante van erfgenamen van twee graafschappen waardig? Een kasteel bovendien dat refereerde aan de erfelijke macht? De erfelijke macht die ze voor haar neef en haar kinderen wilde veilig stellen? Floris V zou het kasteeltype dan kennen als uitdrukkingmiddel van zijn tante. En, het zou niet onbegrijpelijk zijn dat hij, toen hij zelf zijn vorstelijke, erfelijke macht wilde benadrukken, van hetzelfde middel gebruik maakte.

De historische betekenis van het totaalconcept

Na de historische betekenis van het kasteeltype gaan we nu in op mogelijke historische betekenissen van het totaalconcept. Het gaat in het volgende dus niet meer om het kasteel als

afzonderlijk bouwwerk, maar om de plaatsing van een reeks vierhoekige kastelen tot een samenhangende ruimtelijke militaire structuur.

Het concept van de samenhangende reeks vierhoekige kastelen werd door Philippe II Auguste (1165-1223) ontwikkeld in de streek rond het Île-de-France in het verlengde van de ontwikkeling van het vierhoekige kasteeltype. De reeks strategisch geplaatste kastelen in dit gebied die bedoeld was om de macht te consolideren, is al eerder aan de orde geweest. Philippe II Auguste toonde zich met deze grootschalige bouwcampagne als een vorst met financiële middelen en organisatorische mogelijkheden die de krachten van plaatselijke edelen ver te boven gingen.

Het concept van Philippe Auguste werd halverwege de dertiende eeuw overgenomen door de machtige Zwitserse Pierre II van Savoye in het zuidwesten van het huidige Zwitserland, die zijn reeks vierhoekige burchten succesvol inzette in zijn machtsstrijd met de graaf van Genevois en de regerende bisschoppen in de aangrenzende gebieden. In het derde kwart van de dertiende eeuw bouwde ook zijn neef Edward I in Wales een dergelijk reeks kastelen. De eerste kastelen die Edward in Wales bouwde, Rhuddlan en Flint, lagen vlak bij de noordelijke punt van een eeuwenoude grens aan de monding van de Dee in Wales, Offa's Dyke. De andere kastelen, Conwy, Harlech, Caernarfon en Beaumaris, stonden in een halve ring vanaf Offa's Dyke langs de noordkust van Wales.

In Nederland treffen we het concept, behalve bij Floris V, niet aan. Wel was er in Nederland eerder sprake van een reeks kastelen zoals de 12^{de}-eeuwse kastelen van de Bisschop van Utrecht in het Sticht,³⁸ maar die ontstonden in de loop van de tijd, waren niet allemaal van hetzelfde type en werden niet in een samenhangende structuur in pas veroverd gebied neergezet met als doel de macht te consolideren. Floris kan dus niet vanuit zijn directe omgeving bekend zijn geweest met het concept. Wel zal hij vanuit zijn opvoeding en achtergrond zowel de reeks kastelen van Philippe Auguste als die van Pierre II van Savoye hebben gekend. De meeste gelijkenis vertoont het concept echter met het contemporaine kastelenbouwprogramma van de Engelse koning Edward I, gezien de ligging van de reeks kastelen aan zee rondom het pas overwonnen gebied. De bouw van de kastelen van Edward en Floris liep voor een deel parallel. Edward begon echter eerder, namelijk in 1277, terwijl het bouwprogramma van Floris liep van 1282 tot ongeveer 1290. Janssen noemt het zelfs "...denkbaar dat het concept van Floris' kastelenbouwprogramma gezien kan worden als een bewuste poging om het kastelenbouwprogramma te imiteren dat koning Edward I van Engeland tussen 1277 en 1295 in Wales liet uitvoeren...".³⁹

In zijn eerste zelfstandige regeringsjaren was de toenadering tot Edward I (1239 tot 1307), koning van Engeland, een belangrijke pijler van Floris' politieke programma.⁴⁰ Hij hoopte wellicht van de Engelse koning steun te krijgen in een conflict met Vlaanderen om Zeeland. Edward, op zijn beurt, kon steun op het vasteland goed gebruiken voor zijn anti-

Franse politiek. Daarnaast zal de opvoeding bij tante Aleid die Floris sterk bewust maakte van zijn taak de koninklijke macht voor zijn geslacht te herstellen, niet vreemd zijn geweest aan zijn gerichtheid op de Britse kroon.⁴¹ Hij sloot zelfs twee huwelijkscontracten met koning Edward I. De vrouw van Floris, Beatrijs van Dampiere (1253/1254 - 1296) schonk hem maar liefst negen kinderen, maar zeven stierven tijdens of vlak na de geboorte. In 1281 bleek dochter Margaretha wel levensvatbaar. Floris sloot toen een contract met het Engelse koningshuis dat het huwelijk regelde tussen Margaretha en de eveneens pas geboren Alfons, de oudste zoon van Edward. Margaretha zou koningin van Engeland worden! De beoogde bruidegom stierf echter al toen hij nog maar een paar jaar oud was. In 1284 bleef ook een zoon, Jan, in leven. Er werd toen een tweede contract opgesteld en Jan zou inderdaad in 1297 trouwen met zijn Engelse prinses, Elisabeth. De vanaf zijn geboorte ziekelijke Jan, zou echter al in 1299 overlijden, nog maar vijftien jaar oud en een paar jaar na de dood van zijn vader in 1296. Het graafschap Holland zou daarna overgaan op Jan van Avesnes, de oudste neef van Floris en zoon van Aleid.

Behalve de pogingen via zijn kinderen de koninklijke status voor zijn geslacht te herstellen, deed Floris in 1291 ook een poging zelf via de Engelse koning een koningschap te bemachtigen.⁴² Het ging om het vacante Schotse koningschap dat Floris claimde op grond van zijn afstamming van Ada, de zus van de Schotse koning William I (1165-1214).

Hij probeerde de andere gegadigden, Robert Bruce en John Balliol, buiten spel te zetten door te wijzen op een verklaring van David van Huntingdon, een voorvader van Bruce en Balliol, waarin deze afstand deed van zijn rechten op de troon. Hoewel Edward hem alle gelegenheid gaf om het benodigde bewijsmateriaal te verzamelen, lukte het Floris niet dit rond te krijgen. De verontwaardiging van de latere geschiedschrijver van het Hollandse gravenhuis, Melis Stoke over deze afloop in zijn Rijkroniek is in dit verband veelzeggend. Floris had koning moeten worden!⁴³

Floris en Edward hadden dus aanvankelijk een uitstekende verstandhouding. Dit zou drastisch veranderen in 1295 toen Floris een verdrag sloot met de Franse koning, de ervijand van het Engelse koningshuis. Floris was weliswaar geen koning geworden, maar gedroeg zich daar wél naar door buiten zijn leenheer om, de koning van het Heilige Roomse Rijk, geheel zelfstandig van koninklijk bondgenootschap te veranderen. Door de Roomskoning werd hem daarbij geen strobreed in de weg gelegd, maar toch zou dit optreden hem duur komen te staan. Edward organiseerde namelijk een complot tegen Floris dat zou leiden tot de dood van de Hollandse graaf in 1296. Hij was toen 42 jaar oud.

De kastelenbouwprogramma's van Edward en Floris ontstonden dus min of meer gelijktijdig en de programma's vertonen opvallende parallellen. Zowel Edward als Floris bouwden hun kastelen in een gebied waar de inwoners al generaties lang weigerden het gezag van hun geslacht te erkennen. In beide gevallen hadden voorouders aan leenmannen het recht gege-

ven op strategische plaatsen kastelen te bouwen in de hoop met hun steun het gebied onder controle te krijgen. Bij zowel de Engelse koningen als de Hollandse graven was deze tactiek mislukt. Edward en Floris besloten daarop zelf kastelen te gaan bouwen en daar zelf soldaten in te legeren onder een betaalde aanvoerder.

De bouw van de kastelen vond in beide gevallen plaats in twee fases. Edward bouwde zijn eerste dwangburchten vlak na 1277, na een eerste overwinning op de Welshmen. De andere kastelen volgden tot 1295 na een tweede overwinning in 1282.⁴⁴ Floris bouwde zijn eerste kasteel na zijn eerste overwinning op de West-Friezen in 1282, de andere na de tweede in 1287/1288.

Ook de ligging van de kastelen vertoont een duidelijke overeenkomst. Zowel de kastelen van Edward als die van Floris stonden op strategische plekken langs de kust van het opstandige gebied en waren over zee gemakkelijk te bevoorraden. Opvallend is verder de aanwezigheid van bestaande dijken. Bij Edward was dat Offa's Dyke, stammend uit de achtste eeuw en oorspronkelijk de grens tussen Engeland en Wales. Deze grensbarrière was in totaal 240 kilometer lang. Dijken met een totale lengte van ongeveer 130 km. verbonden natuurlijke barrières. Floris bouwde zijn kastelen langs de Westfrieze Omringdijk, een aardwerk van 126 kilometer lengte.

Het ligt dus voor de hand te veronderstellen dat Floris het concept rechtstreeks aan de Engelse koning heeft ontleend. We zouden echter niet van een 'imitatie' willen spreken, zoals Janssen doet (zie hierboven). Het concept van Floris wijkt namelijk op twee belangrijke punten van dat van Edward af. Anders dan bij Edward, maakte de totale dijk bij Floris een integraal onderdeel uit van het verdedigingswerk. De strategische ligging van de kastelen aan zee rondom het opstandige gebied werd daardoor in West-Friesland aanzienlijk versterkt. Over de hoog gelegen, op vele plaatsen verharde dijk, die ook te paard gemakkelijk begaanbaar was, kon Floris zijn soldaten snel over land van de ene burcht naar de andere sturen. Ook de voorpost het Muiderslot waar troepen konden worden samengetrokken die vervolgens snel over zee naar het vaak opstandige gebied gebracht konden worden, is een eigen toevoeging van Floris V.

Floris mat zich in het concept van de reeks samenhangende vierhoekige kastelen met Europese vorsten die geen macht boven zich duldden en de macht ontleenden aan afstamming. Hij bewees met zijn grootschalige bouwprogramma dat hij net als de Franse en de Engelse koningen over de middelen en mogelijkheden beschikte die plaatselijke edelen ver te boven gingen en liet zich in zijn concept kennen als een vorst die zijn koninklijke afstamming waarmaakte. Door de gedeeltelijk eigen invulling van het concept benadrukte hij nog zijn zelfstandigheid.

Terzijde: de Ridderzaal

Een verwijzing naar zijn aanspraken op erfelijke soevereiniteit lijkt Floris ook te geven in de nog bestaande Ridderzaal

die hij tussen 1285 en 1295 in zijn Haagse paleiscomplex liet bouwen. Deze zaal valt, zoals in de inleiding is opgemerkt, eigenlijk buiten het kader van dit artikel. We gaan hier echter even op de betekenis van deze zaal in, omdat deze de betekenis van de kastelen lijkt te ondersteunen.

Floris V koos voor zijn representatieve zaal niet voor een zaal zoals die bestonden in de paltsen die her en der in het Heilige Roomse Rijk waren gebouwd om de Roomskoningen dan wel de keizers bij hun voortdurende rondreizen in het rijk als onderdak te dienen. Toch zal hij deze zalen hebben gekend. Zeker de zaal in de palts Lofen in Utrecht, gebouwd rond 1040 door de Duitse keizer Hendrik III.⁴⁵ Deze palts is weliswaar waarschijnlijk bij een grote brand in 1253 - in de tijd dat de vader van Floris Roomskoning was - grotendeels verloren gegaan, maar er zal in Floris' tijd toch echt nog wel bekend zijn geweest hoe deze er uit zag. De zalen van de heersers in het Heilige Roomse Rijk kunnen echter voor Floris V niet als voorbeeld hebben gediend. Ze zijn op de lange gevel georiënteerd met een balkon waarop de keizer zich aan het volk kon vertonen. De Ridderzaal heeft echter de ingangspartij in de korte zijde, waardoor de zaal een imponerende lengteoriëntatie heeft zoals een basilica. Deze structuur is in de bouwtijd van de Ridderzaal nog niet aanwijsbaar in het Heilige Roomse Rijk, maar wel daarbuiten. Het gaat om de Westminster Hall (tussen 1097 en 1099) in Londen van het Engelse koningshuis en de Haakonshallen (tussen 1247 en 1261) in Bergen van de Noorse koning Haakon IV (1217-1263). Hoewel Floris van de Haakonshallen op de hoogte geweest kan zijn, ligt het gezien zijn banden met het Engelse koningshuis voor de hand te veronderstellen dat Floris zijn zaal aan de Westminster Hall heeft ontleend.⁴⁶

Met de keuze voor een zaal zoals die van Edward lijkt het alsof Floris V zich afkeert van het Heilige Roomse Rijk met het gekozen koningschap - en daaruit vaak voortvloeiend het keizerschap - en de kerk als belangrijke machtsfactor. Hij volgt wellicht opzettelijk niet de zalen in de paltsen, waarmee hij zijn streven naar soevereine erfelijke macht dat hij toont in zijn kastelenbouwprogramma opnieuw lijkt te benadrukken.

De allegorische betekenis van het kasteeltype

Na de historische betekenis richten we ons op de allegorische betekenis categorie. Hiermee doelt Bandmann op het principe dat architectonische elementen als metafoor kunnen gelden voor abstracte ideeën. Te denken valt aan een complex van ideeën zoals een verbeelding van de onzichtbare, goddelijke, kosmische orde. Een kerkgebouw kan dan gezien worden als een aardse afspiegeling van het hemelse Jeruzalem waarin onderdelen zoals zuilen, bogen, het gewelf of zelfs de plattegrond een eigen bijdrage leveren aan de betekenis van het totaalbeeld. Vooral in de 13^{de} en 14^{de} eeuw gaf deze drang tot allegoriseren aan de gotische kerken hun "sublimen und transzendenten Character".⁴⁷ Het is nu dus de vraag of we deze drang tot allegoriseren ook in het kastelenbouwprogramma van Floris V aantreffen. Noch aan de bouwresten, noch aan reconstructies valt een allegorische betekenis van het kas-

teel voor de tegenwoordige beschouwer af te lezen. Bovendien hebben we geen directe verwijzingen in schriftelijke bronnen kunnen vinden waaruit direct blijkt dat Floris allegorische betekenis aan zijn bouwprogramma heeft willen geven. We zullen dus omgekeerd te werk moeten gaan en na moeten gaan welke allegorische betekenissen van kastelen Floris gekend kan hebben. Pas dan kunnen we nagaan of we deze complexen van ideeën in de kastelen kunnen herkennen. Net als bij de historische betekenis gaan we daarbij eerst in op het niveau van het kasteeltype, daarna op het niveau van het concept.

De drang tot allegoriseren is in de middeleeuwen weliswaar vooral in de kerkenbouw maar ook bij de bouw van kastelen aanwijsbaar. Zo noemt Thompson een Engels voorbeeld uit het midden van de 12^{de} eeuw. De abt van het Cisterciënzer klooster Rievaulx in Yorkshire beschouwt in een gebed het kasteel als een allegorie. "...What is a ditch except deep ground ... so that in our heart is a ditch, that is a deep and low soil. Therefore brothers this ditch is humility... After the ditch we must make the wall. This spiritual wall is chastity ... and as you have this ditch of humility and wall of chastity so we must built the keep of charity. The great keep, my brothers is charity. Just as the keep should be higher than all other structures in the castle, so charity is higher than all other virtues".⁴⁸

Floris zal misschien dergelijke beschrijvingen gekend hebben. Hij zal echter zeker op de hoogte zijn geweest van de allegorische beschrijving van zijn leermeester Van Maerlant in een voorspellende droom in *Alexanders Geesten*, het eerste werk dat hij op Voorne schreef en dat al eerder aan de orde is geweest. Van Oostrom wijst op de grote waarde die Van Maerlant aan voorspellende dromen toekende⁴⁹ en gaat uitvoerig in op de betekenis van deze droom.⁵⁰ De hoofdpersoon uit de roman, de jonge Alexander, ziet in zijn droom een kasteel op vier 'pylaren'. Het is het paleis van de godin Victoria, godin van de overwinning.

Dit sach hi alsoe in enen drome.

Victoria was hare name. ...

Dat huus stoet up viere pylare. ...

Deerste pylaer hiet Wijsheit; ...

Gherechteheide was dander. ...

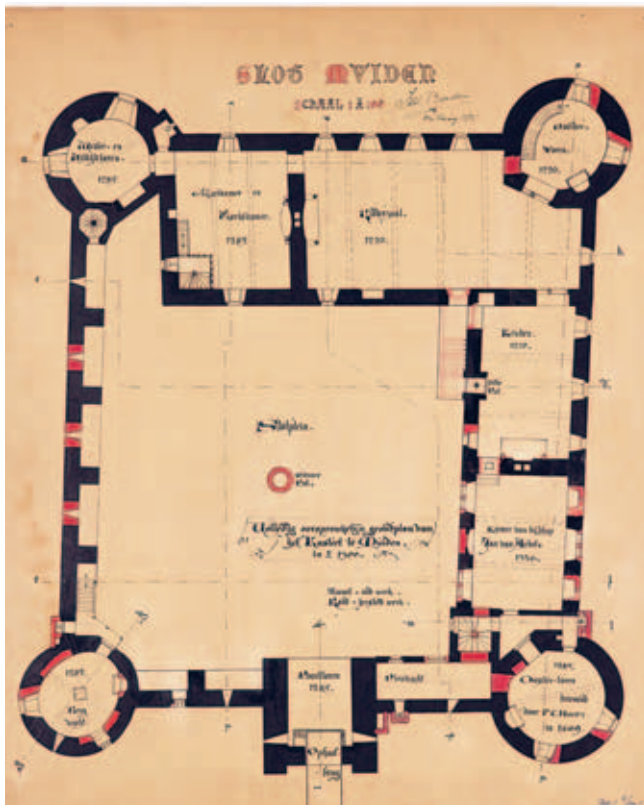
Die derde das Ghedoochsamhede ...

*Die vierde pylaer dat es Cracht.*⁵¹

De vier hoektorens staan dan bij Van Maerlant symbool voor de deugden van een goede vorst: wijsheid, rechtvaardigheid, geduld en kracht. Opvallend is, dat Franck in zijn tekstkritische editie uit 1882 van *Alexanders Geesten* stelt, dat Van Maerlant zich hier niet houdt aan de Latijnse tekst Alexandreis van Gautier de Châtillon uit 1177 of 1178 die aan Alexanders Geesten ten grondslag ligt: "Gaut. spreekt van het paleis van Victoria (IV 403 vg.) quadris ubi firma columnis stat regia reginae; bij M. lezen wij (4, 1427) dat huus stoet up vier pylare. Misschien heeft M. quatuor gelezen, misschien echter

heeft hij vier eenvoudig toegevoegd, zoals wij ook de gehele volgende allegorie over de vier pilaren als van hem afkomstig moeten beschouwen”.⁵² Het aantal pilaren - vier - is dus door Van Maerlant toegevoegd evenals de betekenis van de vier pilaren. Kennelijk heeft hij een eigen allegorie op het vierhoekige kasteel ingevoegd. Opvallend is verder dat Van Maerlant de deugden die hij in zijn allegorie noemt, zoals hierboven al duidelijk is geworden, ook laat voorkomen in het laatste werk dat hij op Voorne schreef, *Heimelijkheid der heimelikheden*. Kennelijk zijn de vorstelijke deugden de jonge Floris met de paplepel ingegoten.

We menen dat we de allegorische betekenis van Van Maerlant in de kastelen van Floris terug kunnen vinden. Het lijkt erop dat hij deze zelfs nog heeft benadrukt door de eigenzinnige invulling die hij aan het vierhoekige kasteel heeft gegeven. Bij Floris hebben namelijk het Muiderslot en kasteel Medemblik een zeer regelmatig grondplan met vier gelijkwaardige hoektorens. Hierin wijkt Floris af van het overgrote deel van zijn Franse, Zwitserse en Engelse voorbeelden. In vrijwel alle gevallen is bij de voorgangers sprake van een overheersende toren. Het lijkt erop dat Floris met de vorm van zijn kastelen wil uitdrukken dat hij de vier koninklijke eigenschappen als gelijkwaardige eigenschappen ziet. Het gaat bovendien duidelijk om eigenschappen die de vorst nu eenmaal vanwege zijn afkomst bezit. Floris lijkt daarmee het erfelijke karakter van de soevereiniteit die hij nastreeft te benadrukken.



Afb. 9. Opmetingsplattegrond Berden, collectie Muiderslot

De allegorische betekenis van het totaalconcept

Na de allegorische betekenis van het kasteeltype gaan we nu in op de allegorische betekenis van het totaal van de militaire structuur. Aangenomen wordt, dat in de middeleeuwen sprake is van grootschalige betekenisvolle structuren,⁵³ maar die zijn lang niet altijd onomstreden. Vaak ontbreekt in schriftelijke bronnen daarvoor een directe vermelding zoals ook hier het geval is.

De Graaf ziet de vorm van de militaire structuur zoals hierboven al is opgemerkt als een vierhoek. Deze vorm met de plaats van de kastelen daarin (zie afb. 2) zouden we dan kunnen opvatten als een uitvergroot vierhoekig kasteel. De Omringdijk als de ommuring, de kastelen als de hoektorens. De allegorische betekenis is dan in de eerste plaats - ook uitvergroot - dezelfde als die we aan het vierhoekige kasteel zelf hebben menen te kunnen toekennen. Namelijk die van de zegevierende vorst die zijn macht vestigt op de eigenschappen die een goede vorst hoort te bezitten. De overwinning van Floris V én de blijvende macht gestoeld op zijn erfelijke vorstelijke eigenschappen grijzen de West-Friezen van alle kanten tegemoet.

Echter, als we alleen de ligging van de kastelen in onze beschouwing betrekken, is het ook mogelijk in deze ligging een cirkel te zien met Hoogwoud, de plaats waar Floris het stoffelijke overschot van zijn vader terug vond, in het middelpunt en met een straal van ongeveer achttien kilometer. Als we vervolgens in de boeken die Van Maerlant op Voorne schreef, op zoek gaan naar de betekenis van een cirkelvormig symbool, dan blijkt dit met name nadrukkelijk aanwezig in de ridderroman *Torec*, één van de twee hoofse ridderromans.⁵⁴ De jonge ridder Torec gaat hierin op zoek naar een betoverde 'cyrkel', een ronde gouden diadeem met edelstenen, die zijn grootmoeder is ontstolen en die recht gaf op het koningschap over het land 'die Baser Rivire'. Als hij de 'cyrkel' na veel avonturen in zijn bezit krijgt, betekent dit, dat hij het recht op het koningschap kan claimen en het koningschap voor zijn familie herstelt. Van Oostrom benadrukt de functie van de cirkel als symbool van de vorstelijke macht in de *Torec*: "Die status wordt hier bijna magisch gematerialiseerd in de 'cyrkel' die hij moet bemachtigen, een diadeem, van oudsher naast de kroon het symbool bij uitstek van de koninklijke macht. ... Tegen de achtergrond van Holland na Hoogwoud / kroon verloren / rampspoed geboren / krijgt het object meer iets van de allure van de Graal en moeten dergelijke magische regalia zo ongeveer het hoogst bereikbare op aarde hebben geschonen".⁵⁵

Als we deze symboliek doortrekken naar de cirkel die Floris na veel strijd rond het oorspronkelijke graf van zijn vader in West-Friesland weet te realiseren, is het verleidelijk in zijn omvattende verdedigingswerk het symbool te zien van een 'cyrkel' die recht geeft op het herstel van het koningschap. Een recht dat hij vanaf 1291, als de ring rond West-Friesland zo ongeveer gesloten zal zijn geweest, daadwerkelijk claimt bij zijn vriend en bondgenoot, koning Edward I. Deze claim

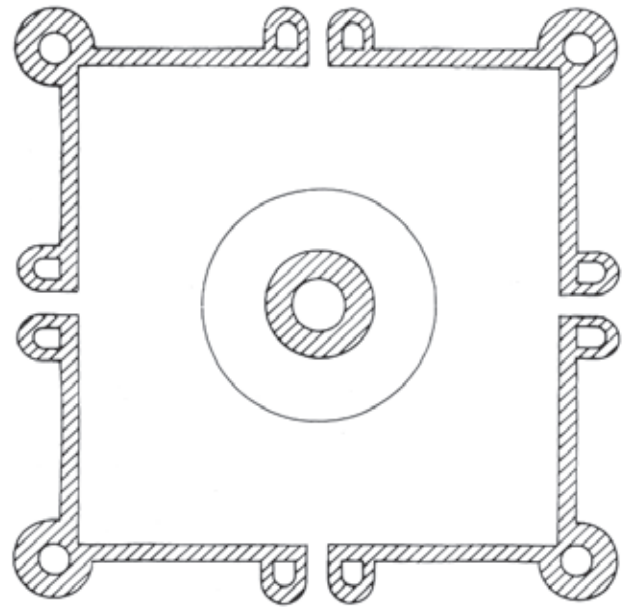
op de Schotse kroon zal weliswaar uiteindelijk op niets uitlopen, maar dit neemt niet weg dat Floris met zijn cirkel getoond kan willen hebben dat hij als koningszoon recht had op de troon.

De (immanent-)symbolische betekenis

Na de mogelijke historische en de allegorische betekenissen die Floris aan zijn bouwprogramma gegeven kan hebben, gaan we nu in op de symbolische betekenis. Dit begrip werkt Bandmann het minst uitvoerig uit. Hiermee wordt de betekenis aangegeven waarvan sprake is als er (meestal onbewust) wordt teruggegrepen op oervormen van architectuur, op het moment dat "... eine Bauform eine andere abbildend vertritt, mit der sie einst identisch war".⁵⁶ Zo werd de vorm van de tempel net als het kasteel aanvankelijk bepaald door die van het woonhuis, maar toen in een later stadium voor tempels en kastelen andere vormen en ook andere materialen werden gekozen, ging de directe relatie met het woonhuis verloren en kwam hier een symbolische relatie voor in de plaats.⁵⁷ Deze visie heeft verwantschap met de 18^{de} en 19^{de}-eeuwse ideeën dat in een aantal architectuurvormen de 'Urhütte', de meest elementaire, uit natuurlijke materialen opgetrokken bouwvorm nog doorschemert.⁵⁸ De betekenis ligt *van binnen uit* diep verankerd in de objecten zelf en is een eigenschap. Dit in tegenstelling tot de allegorische betekenis die *van buiten af* bewust wordt toegekend. Mekking, die op grond van de theorieën van Bandmann onderzoek heeft gedaan naar betekenisverlening bij de Sint-Servaaskerk in Maastricht, vindt de symbolische betekenis zo'n onduidelijk begrip, dat het: "van geen enkel nut is geweest bij ons onderzoek".⁵⁹ Wij denken echter een belangrijk aanknopingspunt gevonden te hebben in het begrip 'archetype'. We zijn daarom op zoek gegaan naar het archetypische middeleeuwse kasteel. En op aanraden van McNeill⁶⁰ gingen we ook hier te rade bij de literatuur.

McNeill noemt in dit kader de Franse *Roman de la Rose*.⁶¹ Deze werd geschreven in 1236 door Guillaume de Lorris en werd tussen 1269 en 1278 voortgezet door Jean Choupinel de Meun. Deze roman was in de Middeleeuwen erg populair; er zijn ruim drie honderd contemporaine afschriften van bekend. Gezien zijn kennis van het Frans en de literatuur van zijn tijd zal de leermeester van Floris V, Jacob van Maerlant, het eerste deel van het boek, geschreven door Guillaume de Lorris, zeker hebben gekend. Het kan zijn dat ook Floris zelf de *Roman de la Rose* heeft gelezen. Aan het hof van Valenciennes was Frans de voertaal en in het gezin van Aleid zal naast Diets, de taal waarin Van Maerlant zijn boeken schreef, vast toch ook nog Frans zijn gesproken. In het eerste deel komt aan het slot (v. 3953 – 3974) van de tekst het vierhoekige kasteel voor, het kasteeltype dat in het begin van de dertiende eeuw door Philippe August in Frankrijk was geïntroduceerd. De roos - symbool voor de geliefde - wordt daar beschermd door een stevige vierhoekige omgrachte burcht met hoektorens.

Châtelain ziet in het kasteel in de *Roman de la Rose* een archetypische vorm van het kasteel én dit archetypische kas-



Afb. 10. Het vierhoekige kasteel zoals beschreven in de *Roman de la Rose* (uit: Châtelain, A., 1981, 68)

teel is een vierhoekig kasteel dat volgens hem zijn neerslag heeft gevonden in het Louvre van Philippe August.⁶² De latere kastelen van Philippe August zouden in meer of mindere mate van deze oervorm afwijken. Opvallend is, dat Floris in twee van zijn kastelen, het Muiderslot en het kasteel bij Medemblik, een vergelijkbaar zeer regelmatig grondplan hanteert als het archetypische kasteel in de *Roman de la Rose*. Wellicht grijpt hij onbewust terug op deze oervorm?

De esthetische betekenis

Tot slot is daar de esthetische betekenis. Volgens Bandmann een categorie die in de late middeleeuwen begint op te komen als de andere betekenissen langzaam uitgehold raken.

Het ontstaan van esthetiek valt samen met het verliezen van betekenis, als vorm en inhoud los van elkaar komen te staan.⁶³ Holle retoriek is het gevolg.

Gezien de tijd van ontstaan zullen deze esthetische betekenissen in het bouwprogramma van Floris V nog niet aan de orde zijn. Later is deze holle retoriek echter wel degelijk aanwijsbaar. Als eerste voorbeeld gaan we in op de esthetische betekenis van het Muiderslot.⁶⁴ In de 17^{de} eeuw probeert P.C. Hooft, die behalve schrijver van 1609 tot 1647 baljuw van het Gooi was en het Muiderslot als dienstwoning in gebruik had, om van het Muiderslot een aangenaam buitenverblijf te maken zoals er in zijn tijd aan de Vecht veel meer ontstonden. De vestingmuren van het vierhoekige kasteel die in de tijd van Floris een vorstelijke macht uitstraalden, hadden toen al geruime tijd hun betekenis verloren. Het toenemende gebruik van buskruit had al in 1427 de aanleg van vestingwerken rond het kasteel nodig gemaakt omdat de muren niet bestand ble-

ken tegen de kanonskogels die dankzij dit buskruit afgevuurd konden worden. In de tijd van Hooft was het Muiderslot zelfs al geen zelfstandig verdedigingswerk meer. Het was één van de forten geworden in een omvangrijk verdedigingssysteem, de Oude Hollandse Waterlinie. De al lang niet meer gebruikte schietgaten in de muren liet Hooft dan ook uitbreken tot grote ramen en rond het kasteel liet hij tuinen aanleggen. De enorme muren dienden nu nog slechts als vorstelijk decor voor de feesten en partijen die Hooft in de zomer voor zijn vrienden aanrichtte.

Een tweede voorbeeld is aanwijsbaar met betrekking tot de Omringdijk. Deze is in dit opzicht eeuwenlang ongemoeid gelaten. In 2009 hebben echter twaalf gemeentes die een deel van de Omringdijk tot hun grondgebied mogen rekenen en het Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier een convenant getekend om te komen tot een meerjarig cultuurhistorisch programma op en rond de Omringdijk: kunstwerken, fiets- en wandelpaden en tochtjes per ‘miespelskuit’ (Westfries voor fluisterboot) het nog altijd waterrijke Westfries land in. De Westfries Omringdijk als “podium voor: kunst, cultuur, sport en recreatie”.⁶⁵

De soevereine erfelijke macht van een overwinnaar met vorstelijke eigenschappen

De methode die Bandmann ontwikkelde om betekenissen van bouwwerken te beschrijven, bood ons interessante aangrijpingspunten bij onze zoektocht naar betekenissen die graaf Floris V aan zijn Westfries kastelenbouwprogramma gehecht kan hebben. We menen vooral op grond van de historische en de allegorische betekenis categorieën een beeld te hebben gekregen van de betekenisverlening van Floris V. De symbolische betekenis ondersteunde voor ons vervolgens de gevonden betekenissen, maar de esthetische betekenis categorie bleek in het bouwprogramma van Floris V nog niet aan de orde.

Zowel op het niveau van de kastelen zelf als op dat van het totale concept van het kastelenbouwprogramma bleken de gevonden betekenissen aan te sluiten bij de in de inleiding genoemde betekenissen die zowel De Graaf als Janssen aan het kastelenbouwprogramma van Floris V hebben gegeven, namelijk die van machtssymboliek dan wel vorstelijke machtssymboliek. Wij menen dat we die betekenissen in het bovenstaande hebben kunnen onderbouwen.

Interessanter is, dat we deze ook hebben kunnen preciseren. Floris zette zichzelf met zijn kastelenbouwprogramma neer als een overwinnaar en een heerser die op grond van zijn vorstelijke eigenschappen: wijsheid, rechtvaardigheid, geduld en kracht, rechten kon doen gelden op de status van een soevereine vorst. Hij benadrukte daarbij de erfelijke soevereine macht. Zijn kastelen zelf, zowel als het totaalconcept van zijn militaire structuur tonen daarbij een eigenzinnige invulling, die de kracht van de bouwwerken én de betekenis ervan alleen maar versterkt.

Noten

- ¹ Dit artikel is een bewerking door Geeske Bakker van een niet gepubliceerde paper uit 2007 van Jan de Rode en Kees Verbogt: *De bouwcampagne van Floris V; een onderzoek naar de toepasbaarheid van de betekenis categorieën van Günter Bandmann op profane middeleeuwse bouwwerken*. Deze paper was geschreven onder begeleiding van Lex Bosman in het kader van de masterstudie Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg van de Universiteit Utrecht. G. Bakker, J. C. de Rode en F. Meulenber, Truth and credibility as a double goal – Reconstruction of a built past, experiences and dilemmas, in: *Journal for Computer Animation*, Chichester (U.K.) 2003.
- ² G. Bandmann, ‘Ikonologie der Architektur’, in: *Jahrbuch für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft*, Stuttgart 1951.
- ³ G. Bandmann, ‘Ikonologie der Architektur’, in: M. Warnke, *Politische Architektur in Europa*, Köln 1984, 26. Bandmann publiceerde zijn artikel oorspronkelijk in: *Jahrbuch für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft*, Stuttgart 1951. Het werd in 1984 integraal door Warnke opgenomen in de genoemde bundel, 19-71. Als in het volgende wordt verwezen naar Bandmann, gebeurt dat steeds op grond van de publicatie van zijn artikel in de bundel van Warnke.
- ⁴ In Nederland is het belangrijkste voorbeeld dat van Mekking, die de betekenisverlening met betrekking tot de St. Servaaskerk in Maastricht aan een uitvoerig onderzoek onderwierp. Zie: A.J.J. Mekking, *De Sint-Sevaaskerk te Maastricht*, Zutphen 1986.
- ⁵ T. McNeill, *Castles*, London 1992, 10.
- ⁶ H. L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland*, Utrecht 1996, 57.
- ⁷ R. P. de Graaf, ‘De kastelen van Floris V als instrumenten van zijn machts-politiek’, in: *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht 1996, 173.
- ⁸ McNeill 1992, 10.
- ⁹ Bandmann 1984, 60.
- ¹⁰ McNeill 1992, 109.
- ¹¹ Het betreft: de *Rijmkroniek van Holland* door een anonieme auteur en Melis Stoke, uitgave J.W.J. Burgers (2004, zie noot 14), *Roman van de roos* door Guillaume de Lorris en Jean de Meung en uit het Frans vertaald door onbekende auteur (2004), uitgave E.van Altena, *Alexanders Geesten, De Historie van Troyen, De Historie van den Grale, Heimelijkheid der heimelijkheden en Spieghel Historiaal* van Jacob van Maerlant, 1991. De werken van Van Maerlant zijn waar nodig in heruitgaven geraadpleegd. We konden ons in de ontsluiting van deze werken en vooral in de relatie tussen deze werken en Floris V baseren op het werk van Van Oostrom. Vooral op: F. van Oostrom, *Maerlants Wereld*, Amsterdam 1998.
- ¹² Bandmann 1984, 60.
- ¹³ Tijdens de regering van Floris V werd tussen 1280 tot 1282 deel 1 van de Rijmkroniek, de geschiedenis van de graven van Holland, geschreven door een onbekend gebleven auteur. Deze Rijmkroniek 1 loopt van de vierde eeuw tot 1205 en zou een paar jaar na de dood van Floris V voortgezet worden door Melis Stoke. Zijn Rijmkroniek 2 behandelt tamelijk kort de dertiende eeuw en uitvoerig de periode van 1296, de dood van Floris V, tot 1305. Stoke schreef zijn werk van 1301 tot 1305 in opdracht van Jan van Avesnes, graaf van Holland van 1299 tot 1304.
- ¹⁴ J.W.J. Burgers (ed.), *Rijmkroniek van Holland (366 – 1305) door een anonieme auteur en Melis Stoke*, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag 2004, 181.

- 15 Ibidem, 183.
- 16 Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink (red.) 1996, 56.
- 17 Ibidem, 57.
- 18 De Graaf 1996, 173.
- 19 J.J. Schilstra, *In de ban van de dijk De Westfriese Omringdijk*, Hoom 1974.
- 20 Burgers (ed.) 2004, 169.
- 21 Ibidem, 184-185.
- 22 G. Bakker, 'Het Muiderslot, topstuk in een crossmediale productie', in: *Cypersjaarboek* 2008, 78.
- 23 Zie voor de eerste bouwfase van het Muiderslot: *Muiderslot, studie naar nieuwe routes door het kasteel*, Rijksgebouwendienst, Den Haag, 2004.
- 24 Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink (red.) 1996, 56-62.
- 25 R. Gruben, J. Kamphuis, A. Viersen, Vierkeckige Burgen in den nördlichen Niederlanden. Eine kritische Betrachtung, in: *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*, München 2004, 148-149.
- 26 Bandmann 1984, 36.
- 27 A. Châtelain, 'La nouvelle architecture militaire du XIII^e siècle en Île de France; quelques hypothèses', in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen en I.W.L. Moerman, *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen 1981, 66-74.
- 28 Ibidem, 66.
- 29 A.I.J.M. Schellart, 'Contemporaine parallellen', in: *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen 1981, 76-77.
- 30 Ibidem, 77.
- 31 In een manuscript van de Oudorpse notaris Jan Croll uit 1749 wordt gesproken over een onbekend handschrift met de mededeling: "Anno 1234 heeft graaf Willem (Willem I), graaf Dirks broeder, op dezen borg zijn hof gehouden, zijnde toen een ronde toren daarna door koning Willem (Willem II) tot een vierhoekige burcht gemaakt, hebbende op elke hoek een toren, als nu de Friese Poort nog is. De meeste steen is Duyvensteen geweest..." Dit handschrift is verloren gegaan en is daarom niet op betrouwbaarheid te testen. Dit is noodzakelijk omdat deze bron spreekt over een hofhouding van Willem I in 1234, terwijl deze graaf twaalf jaar eerder al is overleden. Uit opgravingen in 1835 is op te maken dat er een structuur is met ronde hoektorens. Het is echter ook mogelijk dat deze fundamente afkomstig zijn van de oudste bouwfase van één van de stadspoorten, de Friese poort. Hieruit blijkt al dat er nog veel onbekend is omtrent de Torenburg. Zie ook: E.H.P. Cordfunke, *Alkmaar, van boerderij tot middeleeuwse stad*, Alkmaar 1972, 143-144.
- 32 Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink (red.) 1996, 59.
- 33 We volgen hier een welwillende opmerking van T. Hermans.
- 34 D.E.H. de Boer, 'Wi Florens... Grafelijk machtsspel in een Europees decor', in: *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht 1996, 10-18.
- 35 K. Heeroma, *Maerlants Torec als sleutelroman*, Mededelingen KNAW, Amsterdam/Londen, 1973. Zie voor de integrale tekst: <http://members.home.nl/p.v.heusden/torec.htm>.
- 36 F. van Oostrom, *Maerlants Wereld*, Amsterdam 1998, boek 2, de Kroon, 81-147.
- 37 Ibidem, 115-116.
- 38 Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink (red.) 1996, 57.
- 39 Ibidem, 57.
- 40 E.H.P. Cordfunke, 'Familiërelaties en dynastieke belangen', in: *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht 1996, 30-31.
- 41 Ibidem.
- 42 E.H.P. Cordfunke, 'Floris V en de Schotse Troon', in: *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, 21-23.
- 43 Burgers (ed.) 2004, 195-196.
- 44 D.J. Cathcart King, *The castle in England and Wales*, Portland Oregon, 1988.
- 45 Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink (red.) 1996, 28.
- 46 A.J.J. Mekking, 'De grote zaal van Floris V te Den Haag', in: *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, 65-90.
- 47 Bandmann 1984, 28.
- 48 M.W Thompson, *The Rise of the Castle*, Cambridge 1991, 181.
- 49 Van Oostrom 1998, 160-170.
- 50 Ibidem, 117.
- 51 De volledige passage luidt: *Dit sach hi alsoe in enen drome; Die sale was hoghe al toter mane. Daer up sat na minen wane Die godinne van den seghe, Die hi minde alleweghe; Victoria was hare name. Soe dochte hem scone ende bequame. Dat huus stoet up viere pylare Groot ende scone openbare. Deerste pylaer hiet Wijsheit; Die moet den ghonen sijn ghereit, Die sege willen sekerlike Ghewinnen in dit eertrike. Gherechtecheide was dander. Die hadde over hem Alexander, Bedi so wan hi altoos seghe, So waer hi quam alleweghe. Die derde das Ghedoochsamede Dat haddi ooc in sinen sede: Blidelike ghedoochde hi tsure Om die goede aventure. Die vierde pylaer dat es Cracht. Wie hadde noit so grote macht, Dese here, dese man van vive voeten, Hien dorstene harde wel ghemoeten? Zie http://www.dbnl.org/tekst/maer002jfra01_01/index.php.*
- 52 Jacob van Maerlant, *Alexanders Geesten*, editie Johannes Franck, Groningen 1882, LIX.
- 53 D.J. de Vries attendeert op de betekenisvolle structuren van de plattegrond van Aken en andere Duitse steden. Daarnaast wijzen we op de kerkenkruisen van Bamberg, Paderhorn en wellicht Utrecht. A.J.J. Mekking, 'A Cross of Churches Around Conrad's Heart: An analysis of the function and symbolism of the Cross of Churches in Utrecht, and those of Bamberg and Paderborn', 99-111: "In all three cases the construction of the cross of churches was begun in the first half of the eleventh century. In Bamberg and Paderborn the king of the Holy Roman Empire was active in the foundation and construction of the new churches. This may also be the case in Utrecht. The three cities enjoyed similar status in the first half of the eleventh century: they are all episcopal seats with which the king had both personal concerns and a political interest in their position and livelihood". Zie de tekst van Torec op <http://members.home.nl/p.v.heusden/torec>.
- 54 Van Oostrom 1998, 131.
- 55 Bandmann 1984, 43.
- 57 Ibidem, 49.
- 58 Ibidem, 33.
- 59 Mekking 1986, 63.
- 60 Mc Neill 1992, 109, 110.
- 61 C. McWebb, *Debating the Roman de la rose: A Critical Anthology*, New York, Routledge, 2007. Zie: www.margotromandelarose.tuwaterloo.ca
- 62 Châtelain 1981, 68.
- 63 Bandmann 1984, 39.
- 64 H. Broers e.a., *Het Muiderslot, fameux ende in 't ooghe leggende*, Zwolle 2004.
- 65 Zie: www.westfrieeseomringdijk.nl, november 2009, ondertekening samenwerkingsovereenkomst Westfriese Omringdijk.